

ՏԱՌԱՅԻՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՈՐՊՈՒՍՈՒՄ

Հապավումները, իբրև բառակազմական յուրահատուկ գործընթացի արդյունք, լեզվական անժխտելի իրողություն են և արդի լեզուների, նաև գրական արևելահայերենի բառապաշարի ուրույն ու բավականաչափ հարուստ շերտը: Ներկայումս սա լեզվի բառային կազմի թերևս ամենից արագ փոփոխվող ու համարվող շերտն է: Բառակազմության այս տեսակի ծավալվումը թելադրված է կյանքի մերօրյա ռիթմով և տնտեսման սկզբունքով: Մի կողմից հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, գիտական ու մշակութային կյանքում տեղի ունեցող անընդհատ փոփոխություններին արձագանքելու, միաժամանակ բառային հնարավորինս կարճ միավորներ ստեղծելու լեզվական անհրաժեշտությունը, մյուս կողմից՝ նյութի, տեղի, գրողի կամ խոսողի ժամանակի, ինչու չէ՝ նաև ջանքերի խնայողությունը այն գործոններն են, որոնք խթանում են հապավման, իբրև բառակազմական եղանակի, աշխուժացումը մեր օրերում: Սրանում պակաս կարևոր չէ նաև հապավումների ստեղծման ու գործածության ոլորտը, դրանք մեծապես գործածվում են զանգվածային լրատվության միջոցներում (պարբերական մամուլ, ռադիո, հեռուստատեսություն, ինտերնետ), որոնք տեղեկատվական մեր դարաշրջանի շարժիչ ուժն են, վարչական ու գիտական խոսքում (ներպետական և միջպետական փաստաթղթեր, պաշտոնական գրագրություն, գիտական ուսումնասիրություններ և այլն), և խոսքի հենց այս տեսակներն են այսօր ամենից շատ գրվողն ու ընթերցվողը: Բավական է նշել, որ վերջին տասնամյակի ընթացքում հարյուրավոր նորաստեղծ հապավումներ բառացիորեն ողողել են պարբերական մամուլի, տեղեկատու գրականության էջերը: Ու թեև հապավումների, մասնավորապես տառային հապավումների այսչափ ծավալումը խրախուսելի երևույթ չէ, սակայն փաստ է, որը չի կարելի անտեսել: Հապավումների հավաքումը և ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ ու կարևոր են ոչ միայն լեզվաբանական, այլ նաև պատմական ու մշակութաբանական տեսանկյունից, քանի որ դրանք արտացոլում են պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում երկրում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական, տնտեսական զարգացումները, գիտության, կրթության, մշակույթի վիճակը և այլն: Ուստի գիտական և գործնական արժեք ունի հապավումների ներկայացման խնդիրը ինչպես բառարաններում, այնպես էլ արևելահայերենի կորպուսում:

Հայերենի բացատրական և ուղղագրական բառարաններում¹ հիմնականում ընդգրկված են մասային և մասաբառային հապավումներ (օրինակ՝ *զինկոմիսարիսար, ուամասվար, դասվար, կոլյրնրեսություն, բաներիսրդսրոց, կենրկում, կուսրեկնածու* և այլն), իսկ տառային հապավումները ներկայացված են եզակի նմուշներով, ինչպես՝ *բուհ, նէպ, զազու, գէս* (ՀԷԿ-ի փոխառյալ տարբերակն

¹ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Եր., 1969-1980, Էդ.Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հհ. 1-2, Եր., 1976, Հ.Բարսեղյան, Հայերենի ուղղագրական-ուղղափոսական, տերմինաբանական բառարան, Եր., 1973:

է)², որոնք լեզվաբանական գրականության մեջ գործածվում են իբրև հասարակ գոյականի արժեք ստացած հապավումների դասական օրինակներ³:

Տառային հապավումներն իրենց յուրահատուկ կազմությամբ առանձնանում են հապավումների շարքում: Նրանք որոշակիորեն տարբերվում են հապավումների մյուս տեսակներից, որոնք կառուցվածքով նման են բաղադրյալ բառերին, իմաստային տեսակետից համեմատաբար ավելի դյուրընկալելի են և թեքման հարացույցում դրսևորում են նույն օրինաչափությունները, ինչ բաղադրյալ բառերը (օր.՝ *ուսմասվար* -ներ, -ի, *գինկոնիսարիսար* -ներ, -ի): Բացի այդ, տառային հապավումներն իրենց գերակշիռ մասով հատուկ անունների արժեք ունեն, մինչդեռ հապավման մյուս տեսակները մեծ մասամբ հասարակ գոյականներ են: Թերևս այս վերջին հանգամանքով է պայմանավորված այն իրողությունը, որ հիշյալ բառարաններում մասային և մասաբառային հապավումներին ավելի շատ տեղ է հատկացված, քան տառայիններին:

Անժխտելի է, որ տառային հապավումները, որոնք գլխավորապես գոյականի արժեքով բաղադրյալ խիստ յուրահատուկ կազմություններ են, պետք է արտացոլվեն բառարաններում: Այլ հարց է՝ ինչ չափով և ինչպե՛ս: Տառային հապավումների ընդգրկման ծավալի խնդիրը պայմանավորված է նախ լեզվական այդ միավորների նկատմամբ ունեցած մոտեցումներով, ապա նաև հապավումների ընտրության սկզբունքներով ու չափանիշներով:

Թերևս ճիշտ է ընդհանուր բառարանների մեջ այն տառային հապավումների ընդգրկումը, որոնք հասարակ գոյականների (հազվադեպ՝ անկանների) արժեք ունեն և առավել տարածված են ու կայունացած, ինչպես, ասենք՝ *ԱՀԿ* (ավտոմատ հեռախոսակայան), *ՀԷԿ* (հիդրոէլեկտրակայան), *ՋԷԿ* (ջերմային էլեկտրակայան), *ԱԷԿ* (ատոմային էլեկտրակայան), *ԾՏՊ* (ճանապարհատրանսպորտային պատահար), օգգ (օգտակատ գործողության գործակից), *ԶՊ* (քաղաքացիական պաշտպանություն), *ՏՏ* (տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ), *ՁԻԱՀ* (ձեռքբերովի իմունային անբավարարության համախտանիշ), *ՌԾ* (ռազմածովային) և այլն, ինչու չէ՛ նաև առավել գործածական մասնագիտական որոշ հապավումներ՝ համապատասխան նշումով, ինչպես՝ *ՀՆԱ* (համախառն ներքին արդյունք), *ՖԱԴ* (ֆիզիկաաշխարհագրական դիրք) և այլն:

Սակայն բնական է, որ նույնիսկ նման մոտեցման դեպքում հայերենի հապավումների մի զգալի շերտ մնում է չներկայացված: Այնհայտ է, որ այս բացը լավագույնս լրացվում է հապավումների բառարաններով: Խորհրդային շրջանում մեզանում եղել է հապավումների մեկ բառարան՝ Ալ.Մարգարյանի հեղինակած բառարանը⁴, որի մեջ ընդգրկված են այդ ժամանակաշրջանի իրականություններն անվանող 4000 հապավումներ, որոնցից միայն 470-ն են տառային:

Հայաստանում անկախության հռչակումից հետո պետական, հասարակական-քաղաքական կյանքում, միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցած խոշոր տեղաշարժերի հետևանքով կրկին աշխուժացում նկատվեց բառապաշարի այս շերտում, ստեղծվեցին հարյուրավոր նոր տառային հապավումներ, կատարվեցին

² Նշենք, որ չնայած հիշյալ օրինակների բառարանային արձանագրմանը, դրանց նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում միասնականություն չկա: Օր.՝ *զագու*-ը նշված ուղղագրական բառարանում ներկայացված է իբրև հապավում, իսկ բացատրականներում՝ ոչ, *դասվար*-ը Էդ.Աղայանի բացատրական բառարանում ներկայացված է որպես հապավում, ուղղագրական և ակադեմիական բացատրական բառարաններում՝ ոչ և այլն:

³ Էդ.Աղայանի բացատրական բառարանում տեղ է գտել նաև *կինկոն* հապավման՝ խոսակցական լեզվում ժամանակին գործածվող *ցիկս* (ռուս. ԱԿ) օտար համարժեքը՝ առանց որևէ նշումի:

⁴ Ալ. Մարգարյան, Հայոց լեզվի հապավումների բառարան, Եր., 1979:

փոխառություններ: Միայն մի քանի տարվա ընթացքում պարբերական մամուլի էջերում ստեղծված ու գործածված տառային հապավումները բավականաչափ նյութ ընձեռեցին առանձին բառարան-տեղեկատուի⁵ (շուրջ 1300 միավոր) համար, որի լույսընծայումից հետո ընդամենը 6-7 տարվա ընթացքում հապավումների թիվը առնվազն կիսով չափ ավելացավ, և տառային հապավումների մի նոր բառարանի⁶ (շուրջ 2000 միավոր) ստեղծման կարիք զգացվեց: Սակայն մի բան ակնհայտ է. այսօր տառային հապավումների շերտում փոփոխություններն այնքան արագ են տեղի ունենում, որ տպագիր բառարանն իր լույսընծայումից կարճ ժամանակ անց արդեն «հնացած» կարող է համարվել:

Ժամանակակից տեխնոլոգիաներն այս իմաստով ավելի մեծ հնարավորություններ են ընձեռում. էլեկտրոնային բառարաններն օգտագործման համար ավելի հարմար են, կարող են ավելի արագ արձագանքել լեզվի բառապաշարում տեղի ունեցող տեղաշարժերին, մշտապես թարմացվել և ավելի հարուստ բառամթերք, այդ թվում նաև տառային հապավումներ ընդգրկել:

Կորպուսում ևս արևելահայերենի բառապաշարն իր բոլոր շերտերով, այդ թվում և տառային հապավումներով պետք է հնարավորինս լիակատար արտացոլվի: Դրա հետ կապված՝ որոշ խնդիրներ են առաջ գալիս, որոնց կփորձենք անդրադառնալ մեր հետագա շարադրանքում:

1. Ո՞ր հապավումները և ի՞նչ ծավալով պետք է ներկայացվեն կորպուսում

Քանի որ կորպուսում լեզվի բառապաշարը պետք է ներկայացվի հնարավորինս ամբողջական ձևով և իր բոլոր շերտերով, ուրեմն տառային հապավումներն էլ նրանում պետք է իրենց համապատասխան արտացոլումը գտնեն: Կարծում ենք՝ դրանք կարելի է ներկայացնել հետևյալ շերտերով (իհարկե, տարբեր համամասնությամբ).

ա) համագործածական հապավումներ

Մրանք տարբեր ոլորտներին բնորոշ, ակտիվ գործածություն ունեցող հապավումներն են, որոնք հանդիպում են մամուլի էջերում, գրքերում, ազդագրերում, ցուցանակներում, անգամ պիտակների վրա և թե՛ հատուկ, թե՛ հասարակ անունների արժեք ունեն:

Բնական է, որ տառային այս հապավումները կորպուսում ամենամեծ թիվը պետք է կազմեն:

բ) փերմինային փարբեր համակարգերի առավել փարածված հապավումներ

Այս դեպքում նկատի չունենք համընդհանուր գործածություն ստացած և այդ պատճառով նեղ մասնագիտական արժեքը կորցրած այնպիսի հապավումներ, ինչպիսիք են, ասենք, *ՍԱՀ*, *ՉԻԱՀ*, *ՄԻԱՎ*, *ԴՆԹ*, *ՌԾՈՒ*, *ՌՕՈՒ* և այլն: Խոսքը վերաբերում է տնտեսագիտական (*ՀԱԱ* - համախառն ազգային արդյունք / համախառն արտաքին ակտիվներ), *ՀԱՊ* - համախառն արտաքին պարտավորություններ, *ՀՓԻ* - հատուկ փոխառության իրավունք, *ՆԱԱ* - ներքին ազգային ակտիվներ և այլն), աշխարհագրական (*ՏԱԳ* - տնտեսաաշխարհագրական դիրք, *ՔԱԳ* - քաղաքաաշխարհագրական դիրք ևն), գիտատեխնիկական (*ԳԲԹ* - գերբարձր թույլատրելիություն, *ՕՀՍ* - օպերատիվ հիշող սարք և այլն), ռազմական (*ՌՏԿ* - ռադիոտեղորոշումային կայանք, *ՌՍՏ* - ռազմական ավտոտեխնիկա, *ՉՀԿ* - զենիթահրետանային կայանք և այլն), բժշկական (*ԿԱՀ* -

⁵ Գ. Գյուրջիյան, Ն. Հեքեքյան, Հայերենի տառային հապավումների բառարան-տեղեկատու, Եր., 2000:

⁶ Գ. Գյուրջիյան, Ն. Հեքեքյան, Հայերենում գործածվող հապավումների բառարան, Եր., 2007:

կենսաբանորեն ակտիվ հավելումներ և այլն) տերմինների արժեք ունեցող փոքրաթիվ հապավումների:

գ) *հնացած և պայրմական հապավումներ*

Այսօր կյանքի տարբեր բնագավառներում տեղի ունեցող արագ զարգացումները հաճախակի փոփոխություններ են առաջ բերում տառային հապավումների շերտում: Կյանքի թելադրանքով ակտիվ գործածությունից դուրս են գալիս որոշ հապավումներ, ստեղծվում կամ փոխառվում են նորերը: Այս շարունակական գործընթացի հետևանքով երբեմն մի քանի տարվա կյանք ունեցող հապավումները վերածվում են պատմական (օր.՝ *ԽՍՀՄ/ՄՍՀՄ, ՀԽՍՀ/ՀՍՍՀ, ԲԺՀ, ԼՂԻՄ* և այլն) կամ հնացած (օր.՝ *ՀԹԸ* - Հայաստանի թատերական ընկերություն, *ՀՄԻ* - Հայկական մանկավարժական ինստիտուտ և այլն) միավորների, որոնք, ճիշտ է, ակտիվ գործածություն չունեն, սակայն արժեքավոր են նրանով, որ պատմական որոշակի իրողությունների անվանումներ են, որոշակի ժամանակաշրջանի մասին տեղեկությունների կրողներ: Ուստի սրանց ներկայացումը կորպուսում պակաս կարևոր չէ:

դ) *փոխառյալ հապավումներ*

Տառային հապավումների մեջ զգալի թիվ են կազմում փոխառյալ միավորները: Խորհրդային շրջանում դրանց զգալի մասը փոխառված կամ պատճենված էր ռուսերենից կամ նրա միջոցով՝ այլ լեզուներից, ինչպես՝ *ՄԱԳԱՏԷ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ, ՆԱՏՕ* և այլն: Մեր օրերում օրեցօր զարգացող ու ամրապնդվող միջազգային քաղաքական, տնտեսական, մշակութային հարաբերությունների պայմաններում աշխուժացել է տառային հապավումների ուղղակի փոխառությունը նաև եվրոպական լեզուներից, ինչպես՝ *ՅՈՒՆԻԴՕ, ՏՄՄԻՄ, ՏՐԱՄԵԿԱ* և այլն: Կարծում ենք, որ տառային հապավումների այս շերտը ևս պետք է իր արժանի արտացոլումը գտնի արևելահայերենի կորպուսում:

ե) *խոսակցական ոճում գործածվող հապավումներ*

Հապավումները բնորոշ են գրավոր խոսքի առանձին ոճերի և բանավոր խոսքում գրեթե չեն գործածվում: Չնայած դրան՝ մեկ-երկու տառային հապավում ստեղծվել է հենց բանավոր խոսքում, ինչպես՝ *խծք, քունժ* (ի դեպ, վերջինը ռուսերեն կազմություն է): Սրանք այն եզակի օրինակներից են, երբ հապավումը բանավոր խոսքից թափանցում է գրավոր խոսք: Մամուլի էջերում, ուղեցուցակներում, հայտարարություններում և այլուր, սակայն, հանդիպում են նաև հապավումներ, որոնք օտարաբանություններ լինելով՝ բնորոշ են առավելապես առօրյա խոսքին, ինչպես՝ *ԳՈՒՄ, ԺԷԿ, ԳԱԻ* և այլն: Քանի որ կորպուսում լեզուն ներկայացվում է բոլոր շերտերով, այս փոքրաթիվ հապավումները ևս պետք է ներկայացվեն նրանում:

Տառային հապավումների խոսքաշարային արձանագրումը համապատասխան բնագրային օրինակներով, անշուշտ, կարևոր է, սակայն բավարար՞ է արդյոք: Կարծում ենք, որ դրանք միայն *հսկվ.* նշումով առանձնացնելը չպետք է վերջնական քայլը լինի: Լրացուցիչ նշումները (*պայրմ., հնգ., մսևգ., խսկց.*) կարող են շատ օգտակար լինել կորպուսից օգտվողների համար, որոնք կկարողանան հեշտորեն և ավելի ճիշտ կողմնորոշվել իրենց անհրաժեշտ բնագրային նյութի ընտրության ժամանակ:

2. Համանունություն

Տառային հապավումների կազմության յուրահատկությամբ է պայմանավորված նրանց մեջ համանունության առաջացումը: Քանի որ տառային հապավումներն ստեղծվում են բառակապակցության բաղադրիչների սկզբնատառերով, բնական է, որ նրանց մեջ ավելի մեծ է գրությամբ և արտասանությամբ նույնական միավորների ստեղծման հավանականությունը: Մյուս կողմից էլ դրան նպաստում է այն, որ բառակազմության այս եղանակը խիստ գործուն է, հապավումների ստեղծման գործընթացը՝ անընդհատ: Հետևաբար համանունների թիվը գնալով ավելի ու ավելի է աճում, ընդ որում դրանք միայն զույգերով չեն հանդես գալիս. նույնիսկ քառանդամ, հնգանդամ համանունական շարքեր են արձանագրված: Սա, իհարկե, խրախուսելի երևույթ չէ, քանի որ բարդացնում է տառային հապավումները հասկանալու, դրանք մեկնաբանելու առանց այն էլ դժվարին խնդիրը, սակայն իրողություն է:

Համանուն տառային հապավումները ճիշտ հասկանալու և մեկնաբանելու գործում անշուշտ մեծ դեր ունի խոսքաշարը: Նրանում գործածված առանձին բառեր կարող են հուշել, թե համանուն հապավումներից ո՞ր մեկն է գործածված տվյալ համատեքստում: Հմմտ., օրինակ, *ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի անդամները ԱՄՆ-ին կոչ են արել մարել իր պարտքը Միավորված ազգերին* (ՀՀ, 1.04.00) և *Նա հավաստեց, որ իբրև քաղաքական կառույց՝ ՄԱԿ խմբակցությունը նախագիծը մշակելիս առաջնորդվել է իր արժեքային համակարգով...* (ՀՀ, 14.09.06): Կասկած չկա, որ առաջին դեպքում խոսքը Միավորված ազգերի կազմակերպության մասին է (*Անվտանգության խորհուրդ, Միավորված ազգեր*), իսկ երկրորդ դեպքում՝ Միավորված աշխատանքային կուսակցության (*խմբակցություն*):

Սակայն դեպքեր էլ կան, երբ անգամ նախադասությունը չի կարող կողմնորոշել համանուն հապավման ճիշտ մեկնաբանության մեջ: Շվոթ կարող է առաջանալ այն դեպքում, երբ համանուն են պետությունների, քաղաքական կուսակցությունների անուն հապավումները (օրինակ՝ *ԲՀ* - Բելառուսի / Բուլղարիայի Հանրապետություն, *ԼՀ* - Լեհաստանի / Լիբանանի Հանրապետություն, *ԱԺԿ* - Ազգային / Արցախի ժողովրդավարական կուսակցություն և այլն), ինչպես նաև այնպիսի հապավումներ, որոնց հիմքում ընկած բառակապակցությունները տարբերվում մեկ բաղադրիչով (օրինակ՝ *ԿԽ* - կենտրոնական/ կառավարման խորհուրդ, *ԱՄԿ* - Առողջապահության / Աշխատանքի միջազգային կազմակերպություն, *ՀԱԸ* - Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերություն և Հայաստանի ավետարանչական ընկերակցություն և այլն): Օր.՝ *Ինչ վերաբերում է ԱԺԿ համամասնական ցուցակին, այն արդեն պարտասար է* (ՀԺ, 02.03.07) նախադասությունից դժվար է կռահել, թե խոսքը ո՞ր կուսակցության մասին է: Նման դեպքերում, իհարկե, ավելի ծավալուն խոսքաշար է հարկավոր:

Բացի այդ, նշենք, որ հապավումների համանունական շարքում հանդիպում են թե՛ համագործածական, թե՛ սահամանափակ գործածություն ունեցող, այսինքն՝ հնացած, պատմական, երբեմն հազվադեպ կամ դիպվածային հապավումներ, որոնք, բնականաբար, նույն հարթության վրա ներկայացվել չեն կարող:

Ուշագրավ երևույթ է նաև հապավումների և միավանկ գոյականների համանունությունը, ինչպես՝ *ԿԱՊ* (Կոլեկտիվ անվտանգության պայմանագիր), *ՀԱՄԿ* (Հայաստանի ազգային սկաուտական կազմակերպություն), *ԱԽՏ* (Ասիախաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջան) և այլն:

Կարծում ենք, որ կորպուսում համանուն տառային հապավումների ներկայացման հետ կապված խնդիրները հանգում են հետևյալին. ինչպե՞ս են դրանք մատուցվելու կորպուսից օգտվողին. միայն հաջորդաբար ներկայացվող բնագրային համապատասխան օրինակներով, թե՞ նաև հարակից մեկնաբանություններով ու նշումներով:

Տառային հապավումների, հատկապես նորակազմությունների առատությունն այսօր լուրջ դժվարություններ է հարուցում այն առումով, որ դրանցից շատերը կարող են պարզապես չհասկացվել, իսկ համանունների դեպքում՝ երբեմն նաև շփոթվել: Ուստի այս կազմությունների յուրահատկությունը հաշվի առնելով՝ գուցե արժե մտածել դրանց բացված տարբերակները (համապատասխան բառակապակցությունները) որևէ կերպ ներկայացնելու մասին:

3. Տարբերակայնություն

Հապավումների ստեղծումն ու գործածությունն այսօր մի տեսակ հախուռն և, կարելի է ասել, երբեմն նաև կամայական բնույթ ունի: Այդ պատճառով էլ հաճախ բախվում ենք լեզվական այնպիսի երևույթի, ինչպիսին տարբերակայնությունն է: Այն դրսևորվում է հետևյալ ձևերով.

ա) *հապավումների շարադասական տարբերակներ*

Մրանք բնորոշ են առավելաբար պատճենված հապավումներին: Ստեղծվում են աղբյուր կամ միջնորդ լեզվի բառակապակցության բաղադրիչների շարադասության պահպանմամբ կամ հայերենին բնորոշ շարադասությամբ: Հմմտ., օրինակ, *ԵՎԶԲ* (Եվրոպական վերակառուցման և զարգացման բանկ) և *ՎԶԵԲ* (Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկ), *ՄԱՀ* (Միջազգային արժույթային հիմնադրամ) - *ԱՄՀ* (Արժույթի միջազգային հիմնադրամ), *ՄՀՖ* (Մշակույթի հայկական ֆոնդ) - *ՀՄՖ* (Հայկական մշակույթի ֆոնդ) և այլն:

Մրանց մեջ կան կայունացած և չկայունացած, ընդունելի և մերժելի տարբերակներ, և դրանց նկատմամբ վերաբերմունքի դրսևորման անհրաժեշտություն է ծագում, այլապես հավասարության նշան կդրվի մերժելի և ընդունելի ձևերի միջև:

բ) *պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հապավումներ*

Գաղտնիք չէ, որ տառային հապավումներն իրենց գերակշիռ մասով հատուկ գոյականների արժեք ունեն: Դրանք մեծ մասամբ՝

– պետությունների, նրանց պետական և կառավարման բարձրագույն և այլ մարմինների (*ՀՀ, ԼՂՀ, ՌԳ, ԱՄՆ, ՌՀ, ՎՀ, ԱԺ, ԱԳՆ, ՆԳՆ, ԱԱՆ, ԿԳՆ* և այլն),

– կուսակցությունների, կազմակերպությունների, միությունների, հիմնադրամների (*ԱԺՄ, ՀՀԿ, ՀՌԱԿ, ԵԿՄ, ՀԲԸՄ, ՀՕՖ* և այլն),

– համաշխարհային, միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպությունների (*ԵՄ, ԵԽ, ԵԱՀԿ, ՄԽՎ, ՆԱՏՕ, ՄՕԿ, ՅՈՒՆԻՍԵՖ* և այլն),

– կրթական և մշակութային օջախների (*ԵՊՀ, ՀՖՆ, ԵԴԹ, ՊՀԹ* և այլն) անվանումներ են:

Հայտնի է, որ կուսակցությունները, կազմակերպությունները, հիմնարկությունները և զանազան այլ մարմիններ գրանցվելիս իրենց լրիվ անվան հետ հաճախ ստանում են նաև պաշտոնական կրճատ անվանումը, որը ոչ այլինչ է, եթե ոչ նրա անվան հապավված տարբերակը: Սակայն շատ հաճախ հատկապես մամուլի էջերում հանդիպում են հապավումների կամայականորեն ստեղծված տարբերակներ՝

առանձին բաղադրիչների կրճատումով կամ աղավաղումով: Օրինակ՝ Երևանի պետական լեզվաբանական համալսարանը պաշտոնապես ընդունված *ԵրՊԼՀ*⁷ ձևին գուցա հեռ ներկայացվում է նաև *ԵՊԼՀ*, *ԵԼՊՀ*⁸ տարբերակներով, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը (*ՄԻԵԴ*)՝ *ԵԴ* տարբերակով, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանը (*ՀՊՃՀ*)՝ *ԵրՊՃՀ* (Երևանի պետական ճարտարագիտական համալսարան) ձևով: Հմմտ. նաև *ԵրԶԸՀ* - *ԵԶԸՀ* (Երևանի քաղաքային ընտրական հանձնաժողով), *ՀՊՏՀ* (Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան) - *ԵՏՀ* (Երևանի տնտեսագիտական համալսարան) և այլն: Այս վերջին օրինակում տարբերակայնությունն առաջացել է ոչ միայն տեղայնացնող բաղադրիչի փոփոխման, այլ նաև կարգավիճակը նշող բաղադրիչի (*պետական*) բացակայության հետևանքով: Այս հիմքով տարբերվող հապավումներն էլ քիչ չեն: Հմմտ. *ԵրՍՄԳՀԻ* (Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտ) - *ՍՄԳՀԻ* (Մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտ), *ՀԳԱԱ* (Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիա) - *ՀԳԱ* (Հայաստանի գիտությունների ակադեմիա), *ԳԱԱ* (գիտությունների ազգային ակադեմիա)⁹ և այլն: Սրանք բոլորն էլ կարող են ընդունելի տարբերակներ լինել, ուստի հարց է ծագում՝ անհրաժեշտ են արդյոք փոխադարձ հղումները և ի՞նչ չափով:

գ) *հայերեն կամ համարժեք օրար բաղադրիչով փարբերակային հապավումներ*

Երբեմն հապավումների տարբերակայնությունը հետևանք է համապատասխան բառակապացության մեջ փոխառյալ բաղադրիչի կամ հայերեն համարժեքի գործածության. հմմտ. օրինակ, *ՉԹԱ* (չբացահայտված թռչող առարկա) և *ՉԹՕ* (~ օբյեկտ), *ԳՄԿ* (Գաղթականների միջազգային կազմակերպություն) և *ՄՄԿ* (Միգրացիայի ~), *ՀԱՊ* (Հավաքական անվտանգության պայմանագիր) և *ԿԱՊ* (Կողեկտիվ ~) և այլն: Նման տարբերակների դեպքում նախապատվությունը այս կամ այն ձևին տալը դժվար է, ուստի գուցե արժե պարզապես փոխադարձ հղումներ անել:

դ) *փոխառյալ հապավումներ և դրանց հայերեն համարժեքներ*

Հայաստանի ինտեգրումը միջազգային հանրությանը մի կողմից առաջ է բերում օտարալեզու տառային հապավումների մեծ հոսք, մյուս կողմից էլ խթանում դրանց հայերեն ընդունելի տարբերակների ստեղծումն ու կիրառությունը: Միջազգային զանազան հաստատություններ անվանող հապավումները հաճախ սկզբնապես փոխառվում են, ապա ստեղծվում են դրանց հայերեն համարժեքները, և սրանք երբեմն գործածվում են տարբերակներով: Օրինակ՝ *ՕՊԵԶ* (անգլ. Organization of Petroleum Exporting Countries) – *ՆԱԵԿ* (Նավթ արդյունահանող երկրների կազմակերպություն), *ԻՍՕ* (անգլ. International Standartization Organization) – *ՍՄԿ* (Ստանդարտացման միջազգային կազմակերպություն) և այլն:

Այսպիսի տարբերակների դեպքում ցանկալի է փոխադարձ հղումներ տալ *պե՛ս*-ով նախընտրելի, *հմմտ*-ով ընդունելի ձևին:

ե) *փառադարձման և գրության զուգակցությամբ փարբերակներ*

Երբեմն երկգրություն ունեցող հապավումներ են ստեղծվում ինչպես փոխառյալ հապավումները տարբեր կերպ տառադարձելու (*ՄԱԳԱՏԷ/ՄԱԳԱՏԷ*,

⁷ Այս և նման կազմությունները պայմանականորեն ենք ընդգրկում տառային հապավումների խմբի մեջ:

⁸ Սրանում առկա է նաև բաղադրիչների շարադասության տարբերություն՝ Երևանի լեզվաբանական պետական համալսարան:

⁹ ԳԱ -ն, որպես ընդհանրական տարբերակ, համապատասխան տեղանունների հետ գործածվում է տարբեր երկրների գիտությունների ակադեմիաներն անվանելու համար, ինչպես՝ Ռ.Գ. Գ.Ա, Ուկրաինայի ԳԱ և այլն:

ՕՊԵԸ/ՕՊԵԿ), այնպես էլ առանձին հապավումների երկգրության (օր.՝ բուհ/ԲՈՒՀ, ՀԱՄԱՍ/«Համաս» և այլն) պատճառով:

Այս դեպքում ևս դրանք ներկայացնելու եղանակների խնդիր է առաջ գալիս: Արդյոք երկգրություն ունեցող հապավումների բնագրային օրինակները կբացվեն առանձնաբար, մնանատիպ հապավումները միայն համապատասխան գրությամբ ներանցելու դեպքում, թե՞ միասնաբար, ցանկացած գրությամբ ներանցելու դեպքում: Սրանով պայմանավորված՝ ինչպե՞ս պետք է դրսևորվի վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ:

գ) *բառակապակցության ամբողջական և մասնակի հապավում*

Մի շարք դեպքերում ունենք բառակապակցության տառային ամբողջական հապավում և տառային հապավում՝ վերջին չհապավված բաղադրիչի հետ, ինչպես՝ ՀԾԿՀ և ՀԾԿ *հանչնաժողով* (հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողով), *ԲԲԸ* և *ԲԲ ընկերություն* (բաց բաժնետիրական ընկերություն), *ԱԳՆ* և *ԱԳ նախարարություն* (Արտաքին գործերի նախարարություն) այլն: Քանի որ նշված երկրորդ տարբերակներում հապավումը հանդես է գալիս ոչ թե անվանողական արժեքով, այլ որպես բառակապակցության հապավված բաղադրիչ, թերևս ճիշտ է սրանցից հղում տալ ամբողջական հապավումներին:

Հետաքրքրականն այն է, որ տարբեր է նաև այդ ոչ անվանողական արժեք ունեցող հապավումների կապակցելիության աստիճանը. եթե *ՍՊ* (սահմանափակ պատասխանատվությամբ), *ՓԲ* (փակ բաժնետիրական), *ԲԲ* (բաց բաժնետիրական) հապավումները կապակցվում են միայն *ընկերություն*, *ՀՅ-ն՝ դաշնակցություն* գոյականների հետ¹⁰, ապա այլ է վիճակը *ԿԳ*, *ԿԱ*, *ՆԳ*, *ԱԳ* և նման այլ հապավումների դեպքում. սրանք կարող են կապակցվել մեկից ավելի գոյականների հետ (ասենք՝ *ԿԳ / ԱԳ / ՆԳ նախարարություն, նախարար, փոխնախարար, ԿԱ* (կոլեկտիվ անվտանգության) *պայմանագիր/համաձայնագիր, խորհուրդ, ուժեր* և այլն), ընդ որում առանձին դեպքերում դրանք համարժեք ամբողջական տարբերակ չունեն (օր. *ԿԳ նախարար, փոխնախարար*): Այստեղ արդեն խնդիր է առաջ գալիս. մնանատիպ հապավումների դեպքում պե՞տք են արդյոք ինչ-որ նշումներ կամ հղումներ, և ինչպե՞ս պետք է տրվեն դրանք:

4. Տառանուններով կազմված հապավումներ

Փոխառյալ տառային հապավումների մի առանձին ենթաշերտ են օտար տառանուններով կազմված հապավումները, ինչպես՝ *Սի-Էն-Էն*, *Բի-Բի-Սի*, *Էյչ-Էս-Բի-Սի* և այլն: Ներկայացվել¹⁰ են արդյոք այս հապավումները և, եթե այո, ապա ինչպե՞ս:

5. Քերականական հատկանիշների արտացոլումը

Տառային հապավումներն իրենց խոսքիմասային պատկանելությամբ գերազանցապես գոյականի արժեք ունեցող կազմություններ են, սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, կան նաև ածականի արժեքով գործածվող հապավումներ: Այսպես՝ *ԵԱ* - երկարալիք, *ԿԱ* - կարճալիք¹¹, *ՈՒՄ* - ուլտրամանուշակագույն, *ԹԽՏ* -

¹⁰ Թերևս այս պատճառով էլ նման գործածությունն արդարացված և խրախուսելի չէ, սակայն իրողություն է, որը, անկասկած, պետք է արձանագրվի:
¹¹ Սրանք, ի դեպ, բնորոշվում են խոսքիմասային տարարժեքությամբ և գործածվում են նաև գոյականի արժեքով՝ ԵԱ - երկար ալիք, ԿԱ - կարճ ալիք:

թռչնաբուծական, տավարաբուծական, խոզաբուծական, *ԳՀ* - գիտահետազոտական, *ՌԾ* - ռազմածովային, *ՄՂ* - սոցիալ-դեմոկրատական և այլն:

Գոյականի արժեք ունեցող տառային հապավումներին բնորոշ են որոշյալության, թվի և հոլովի քերականական կարգերը: Բոլոր հապավումները, անկախ համապատասխան բառակապակցության վերջին բաղադրիչից, ենթարկվում են ընդհանրական *Ի* հոլովման:

Հայերենի առանձնահատկությունն այն է, որ հապավումները խոսքում հանդես են գալիս ինչպես ուղիղ, այնպես էլ թեք ձևերով¹², հարկ եղած սակավաթիվ դեպքերում նաև հոգնակիի կամ որոշյալ առման ձևով: Օրինակ՝ *Կմասնակցեն չինական, ճապոնական ընկերություններ*, ՌԱՕ ԵԷՄ-ը (Ա, 13.04. 00): *Գրեթե չեն կազմակերպվում հասարակական ցույցեր, հալածվում են անկախ ՌԿԿ-ները* (Առ, 30.09.99): *Բարչրացրեց ՋՕՄ-երի աշխատանքի հարցը* (ՀՀ, 12.04.00): *1960-ական թթ. ունիվերսալ ԷՀՄ-ներից բացի ՄՄԳՀԻ-ում սրեղծվել են մի շարք մասնագիտացված մեքենաներ* (ՀՀՀ, հ. 3, էջ 302): ՍՌՏ-ով խորհրդային բանակի զինման գործում այլ ազգերի հետ մեկտեղ մեծ ներդրում ունեցան նաև հայազգի մասնագետները (ՀԲ, 2000, 2, էջ 74):

Այս առանձնահատկությունն էլ բոլորովին այլ մոտեցում է թելադրում արևելահայերենի կորպուսում հապավումների ներկայացմանը: Հնարավոր կլինի՞ արդյոք այնտեղ գտնել հապավման համապատասխան ձևերի գործածության օրինակներ՝ որոնման ժամանակ նշելով նաև անհրաժեշտ քերականական հատկանիշները:

Այս և նախորդ հարցադրումները, թեև կարևորությամբ ու առաջնահերթությամբ տարբեր, սակայն սկզբունքային խնդիրներ են, որոնք արժանի ուշադրության և մանրակրկիտ ուսումնասիրության դեպքում, համոզված ենք, անհրաժեշտ լուծում կգտնեն:

Համառոտագրություն-հապավումներ

Ա - Ազգ

Առ - Առավոտ

ՀԲ - Հայոց բանակ

ՀՀ - Հայաստանի Հանրապետություն

ՀՀՀ - Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ.3, Երևան, 2000

¹² Ուղիղ և թեք ձևերի գործածության անմիօրինակություն կա միայն հատկացուցչի պաշտոնում հապավման գործածության մեջ: Ըստ գործող կանոնի՝ տառային այն հապավումները, որոնց բաղադրիչներն արտասանվում են առանձնաբար՝ ուղեկցվելով չզրվող ը-ով, հատկացուցչի պաշտոնում պետք է գործածվեն ուղիղ ձևով (օր.՝ ՀՀ կառավարություն, ԵՆՏ անդամ), իսկ մյուս հապավումները՝ թեք ձևով՝ ի հոլովիչով (ՆԱՄԱ-ի աշխատակիցները, ՊՈԱԿ-ի հետ համատեղ): Այլ կիրառությունների դեպքում բոլոր հապավումները գործածվում են համապատասխան վերջավորություններով (օր.՝ ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի միջև, ԱՄՆ-ից): Այս մասին տե՛ս Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Եր., 1988, էջ 311-312: